

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2022, s. 8: 149-170

Bir Fiten Rivayetinin Neliği: “Herc Zamanı İbadet Etmek, Bana Hicret Etmek Gibidir” Rivayeti Özelinde

What Is A Eschatology Transmission Story: Special Of The Transmission “Worshiping In Time Of The Civil War Is Like Emigration To Me”

Furkan GAN

Arş. Gör. Mersin Üniversitesi
Research Assistant. Mersin University
furkangan@mersin.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7837-3830

DOI: 10.56720/mevzu.1130949

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Haziran / June 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 01 Ağustos / August 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September 2022

Atıf / Citation: GAN, F. (2022). Bir Fiten Rivayetinin Neliği: “Herc Zamanı İbadet Etmek, Bana Hicret Etmek Gibidir” Rivayeti Özelinde. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (Eylül 2022): 149-170. DOI: 10.56720/mevzu.1130949

İntihal: Bu makale, İThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Fitne zamanlarında ne yapılması gerektiğini ifade eden pek çok rivayet, hadis kaynaklarında yer almaktadır. İlgili rivayetler genelde insanlara özeldir ise Müslümanlara yönelik uyarı/ikaz türünden ifadeler barındırmaktadır. Bu tür rivayetlerin anlatmak istediği hususlara ve sıhhatine dair pek çok çalışma yapılmıştır. Çalışmamızda da, "herhangi bir rivayette *herc*, *fitne/fiten* veya *mel-hame/melâhim* kavramının geçmesi onun mutlak olarak *fiten* rivayeti kapsamında yer aldığını gösterir mi?" sorusunun cevabı aranmıştır. Bu doğrultuda "herc zamanı ibadet etmek, bana hicret etmek gibidir" şeklinde tercüme edilen rivayet esas alınmış, sonuç olarak içerisinde -farklı tarikler de göz önünde bulundurularak- *herc* veya *fitne* kelimesi geçen ve ilk bakışta *fiten* rivayeti olarak algılanan bu hadisin aslında doğrudan *fiten* kapsamında yer almama ihtimalinin bulunduğu, Hz. Peygamber'in bunu buyururken *teşbih* sanatı yapmış olabileceği görülmüştür. Dolayısıyla buradan hareketle musanniflerin, rivayetleri bab başlıkları altına yerleştirirken mutlak surette isabetli davranmadıkları ifade edilebilir. Bu yüzden rivayetler, doğrudan kelimeler/kavramlar üzerinden değil, muhakkak rivayetin arka planı ve bağlamıyla da ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Hicret, İbadet, Herc, Fitne, Fiten, Rivayet.

Abstract

There are transmissions in many sources of traditions expressing what should be done in times of the civil war/tribulations/eschatology. In this study, the answer to the following question was sought: 'Does the mention of the concept of *herc*, *tribulations/eschatology* or *melâhim* in any transmission show that it is absolutely within the scope of the eschatological literature?' In this direction, the transmissions that "العبادة في الهجرة إلي" is based on; as a result, this transmission, which includes the word "هـرـج" or "فـتـنـة" is actually not directly included in the scope of tribulations/eschatology, and it has been seen that the Prophet made the art of simile while saying this. Therefore, it can be stated from this point of view that the compilers didn't act correctly when placing the transmissions to compose a chapter. So, the transmissions should not be handled directly through words/concepts, but also with the background of the transmissions.

Keywords: Hegira/Emigration, Worship, The Civil War, Eschatology, Apocalyptic, Transmission.

A. Giriş

Fitne zamanlarında insanların ne yapması gerektiği ile alakalı pek çok uyarı barındıran rivayetler temel hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bu konular için kullanılan *fitne/fiten, herc, melhame/melâhim* kavramları birbirinden farklı olarak tanımlansa da anlatmak istedikleri hususlar noktasında bunların aynı manada birleştikleri düşünülebilir (Bkz. Çelebi, 1993, 152-154). Ancak bu çalışmanın medar kavramı olan *herc; fiten* ve *melâhim* kavramları kadar kaynaklarda geçmemektedir (Çelebi, 1993, 160-161). İlgili kavramların her birine lafzen farklı manalar yüklense de temel kaynaklardan hareketle bunların yaygın kullanımı şöyledir: “*Fitne*; her türlü karışıklık, kanlı olay, âfet ve kıyamet öncesi zuhur edeceği bildirilen olayları ifade eden umumî bir terimdir. *Melâhim; fitne* esnasında düşmanlarla yapılan ve çok ölümlerle sonuçlanan hâdiseleri kapsayan daha sınırlı bir ifadedir. *Herc*; Müslümanların birbirlerini öldürmesi manasına gelen bir kelimedir.” (Çelebi, 1993, 163). Buna göre *fitne* terimi, bu kavramların çatısı kabul edilebilir. *Herc* ise Müslümanların birbirlerini öldürmesinden hareketle iç savaş anlamında yorumlanabilir (*Fiten* rivayetlerinin tarihlendirilmesi hakkında bkz. Cook, 2021, 366-398; Bir *fiten* rivayetinin analizi için bkz. Ünal, 1998, 39-51; *Fiten* rivayetleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Çakın, t.y, 251-270; 2018, 1-29).

Bu çalışmada “*الْعِبَادَةُ فِي الْهَرْجِ كَمُجْرَةٍ إِلَى*” şeklinde bize ulaşan Ma’kil b. Yesâr’ın (ö. 59/679 [?]) Hz. Peygamber’den naklettiği ve tüm tarikleri *merfu* olan *fiten* rivayeti esas alınacaktır. “*Herc* zamanı (ortalık kargaşa içindeyken) ibadet etmek, bana hicret etmek gibidir” şeklinde dilimize tercüme edilen rivayet bazı farklı lafızlarla bize ulaşmıştır. Fakat bu lafız farklılıkları rivayetin anlamı üzerinde ciddi değişiklikler oluşturmamaktadır. Rivayet genel olarak *herc* veya *fitne* zamanında yapılan ibadetin faziletine, değerine ve sevabına işaret etmektedir. Çalışmada rivayetin, klasik dönemden itibaren günümüze kadar izi sürülmeye çalışılacaktır. Rivayet şerh literatürü boyunca acaba hep aynı veya benzer şekillerde mi tevil edilmiştir sorusunun cevabını aranacaktır. Ayrıca şârihlerin, rivayeti kendi dönemlerinin sosyo-kültürel dinamiklerine göre yorumlayıp yorumlamadıkları, modern dönemde yazılmış şerhlerde

rivayetin güncel yorumunun yapılıp yapılmadığı, şerhlerde rivayetin arkasında yatan tabii-fiziki, iktisadi ve tarihi çevrenin dikkate alınıp alınmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü "bir rivayeti ilgili olduğu çevre açısından merceğin altına yatırmak, onu doğru tahlil etmenin zorunlu bir gereğidir" (Özafşar, 2017, 334). Zira hiçbir rivayet zaman ve mekândan bağımsız değildir. Bu sebepten ötürü rivayetler değerlendirilirken zaman ve mekân/çevre unsuru, rivayetin dilsel, konusal, işlevsel, varoluşsal iç bağlamı ve zamansal, kültürel, sosyal, coğrafi, beşeri, psikolojik, siyasi dış bağlamı göz ardı edilmemelidir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Agitoğlu, 2015; Coşkun, 2019).

B. Hadisin Tahrici

Tüm tarikleri *merfu* olan bu rivayet, Ma'kil b. Yesâr ve Nu'mân b. Mukar-rin (ö. 21/642) vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Nu'mân tarikinin geçtiği tek eser Nu'aym b. Hammâd'ın (ö. 228/843) *Kitâbü'l-Fiten'idir* (Nuaym b. Hammâd, 1412, 1: 77, No: 167). Ma'kil ve Nu'mân tarikleri Muâviye b. Kurre (ö. 113/731) kanalıyla yayılmıştır. Dolayısıyla rivayetin *medar* ravisi Muâviye b. Kurre'dir. Hadisi Muâviye'den, tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam sekiz ravi rivayet etmiştir. Daha sonraki tabakalarda ise rivayet giderek yaygınlaşmıştır.

Müteahhir dönem eserlerinde ilgili rivayetin en erken kaynağı Nu'aym b. Hammâd'ın *Kitâbü'l-Fiten'i* olarak verilmektedir (Süyûtî, 1426, 4: 42). Rivayet *el-Kütübü's-sitte* içerisinde Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce'nin eserlerinde yer almaktadır. Rivayetin geçtiği kaynaklar şunlardır¹: Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) *el-Müsned* (Tayâlisî, 1419, 2: 245, No: 974); Affân b. Müslim (ö.

¹ Burada şöyle bir ayrıntı vardır: Rivayet farklı bir lafızla ilgili kaynakta yer alıyorsa dipnotun sonunda bu rivayet belirtilmiştir. Eğer dipnotun sonunda herhangi bir rivayet belirtilmemişse bu, çalışmamızda esas alınan rivayetin aynısının kaynakta geçtiğini göstermektedir.

Rivayetin kaynaklarda taranması sırasında öncelikle metinde geçen *herc* ve *fitne/fiten* kelimeleri esas alınmıştır. Bu esnada karşımıza çıkan farklı metin örneklerinden dolayı rivayetin ilk kelimesi olan *el-'ibâde* haricinde *el-'amel* tabiriyle de kaynaklar taranmıştır. Kısacası kaynakların taranması dört farklı kombinasyon üzerine gerçekleşmiştir. Bunlar; *العبد في الفتنه، العمل في الهرج، العبادة في الفتنه، العمل في الهرج، العبادة في الفتنه* şeklindedir. Bu temel ayırımın haricinde rivayetin bir sonraki kısmında edat ve takılarda bazı küçük farklılıklar mevcuttur. Bunlar şöyle sıralanabilir: *كاهجرة إلى، كالهجرة معي، مثل هجرة معي، مثل هجرة إلى* Ayrıca *عبادة في الهرج* şeklinde ma'rife takısı olmaksızın gelen *'ibâdetün* kelimesi de rivayetlerde geçmektedir.

220/835), *Ehâdîs* (Affân b. Müslim, 1424, 147, No: 201); Nu'aym b. Hammâd (ö. 228/843), *Kitâbü'l-Fiten*² (Nuaym, 1412, 1: 77, No: 167); İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *el-Musannef*³ (İbn Ebî Şeybe, 1409, 7: 469, No: 37299); Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*⁴ (Ahmed b. Hanbel, 1421, 33: 415, 425, No: 20298, 20311); *ez-Zühhd* (Ahmed b. Hanbel, 1420, 41, No: 252); 'Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64), *el-Müntehab* (Abd b. Humeyd, 1423, 1: 326, No: 402); Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*⁵ (Buhârî, 1440, 7: 439); Müslim (ö. 261/875), *Sahîh* (Müslim, 1374, 4: 2268, No: 130[2948]); İbn Mâce (ö. 273/887), *Sünen* (İbn Mâce, 1430, 5: 124, No: 3985); Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u'l-kebîr*⁶ (Tirmizî, 1416, 4: 65, No: 2201); Rûyânî (ö. 307/919-20), *el-Müsned*⁷ (Rûyânî, 1416, 2: 328, No: 1296); Ebû Avâne el-İsferâyînî (ö. 316/929), *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhrec* (Ebû Avâne, 1435, 22: 252, No: 12843); Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* (Tahâvî, 1415, 15: 250, No: 5988); İbnü'l-Münâdî (ö. 336/948), *el-Melâhim*⁸ (İbnü'l-Münâdî, 1418, 1: 21); İbn Kâni' (ö. 351/962), *Mu'cemü's-Sahâbe* (İbn Kâni', 1417, 3: 78-79); İbn Hibbân (ö. 354/965), *et-Tekâsîm ve'l-Envâ'*⁹ (İbn Hibbân, 1433, 1: 528, No: 800[5957]); Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*¹⁰ (Taberânî, 1415, 20: 213, No: 489, 492-494), *el-Mu'cemü'l-Evsat*¹¹ (Taberânî, t.y, 1: 97, No: 296) , *el-Mu'cemü's-Sağîr*¹² (Taberânî, 1405, 2: 144, No: 933); Âcurrî (ö. 360/970), *Kitâbü's-Şerî'a*¹³ (Âcurrî, 1420, 1: 396, No: 82); İbn Batta (ö. 387/997), *el-İbânetü'l-Kübrâ* (İbn Batta, 1415, 2: 599, No: 770); Ebû Tâhir el-Muhallis (ö. 393/1003), *el-Muhallisiyyât*¹⁴ (Ebû Tâhir el-Muhallis, 1429, 2: 176, No: 1309); Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ*¹⁵ (Ebû

2 (العبادة في الهزج والفتنة كالهجرة إلى).

3 (العبادة في الفتنة كالهجرة إلى).

4 (العمل في الهزج كالهجرة إلى); (العبادة في الفتنة كالهجرة إلى).

5 (العبادة في الهزج مثل هجرة معي أو إلى).

6 (العبادة في الهزج كالهجرة إلى).

7 (العبادة في الهزج كالهجرة إلى).

8 (العبادة في الهزج كالهجرة إلى).

9 (العبادة في الهزج كالهجرة إلى).

10 (عبادة في الهزج - أو الفتنة - كالهجرة إلى); (العبادة في الفتنة كالهجرة إلى); (العمل في الهزج كالهجرة إلى).

11 (العمل في الهزج كالهجرة إلى).

12 (العمل في الهزج والفتنة كالهجرة إلى).

13 (العبادة في الهزج كالهجرة إلى).

14 (العمل في الهزج والفتنة كالهجرة إلى).

15 (العبادة في الفتنة كالهجرة إلى).

Nu'aym, 1394, 3: 62); Ebû 'Amr Osmân ed-Dânî (ö. 444/1053), *es-Sünenü'l-vâride fi'l-Fiten*¹⁶ (Ebû 'Amr ed-Dânî, 1416, 2: 439-441, No: 164-167); Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*¹⁷ (Hatîb, 1422, 2: 478); Şecerî (ö. 499/1105), *Tertîbü'l-Emâli'l-Hamîsiyye* (Şecerî, 1422, 1: 12, No: 2); Ferrâ el-Beğavî (ö. 516/1122), *Şerhü's-Sünne* (Beğavî, 1403, 15: 23, No: 4230), *Cüz'* (Beğavî, 1408, 39, No: 12); Ebû'l-Kâsım er-Râfi'î (ö. 623/1226), *et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn* (Râfi'î, 1408, 4: 158, 183); Makdisî (ö. 643/1245), *el-Müntekâ*¹⁸ (Makdisî, t.y, 397, No: 869).

Rivayet bazı lafız farklılıkları ile kaynaklarda yerini almıştır. Fakat bu farklılıklar rivayetin manasını değiştirmemektedir. Rivayetin isnadları şu şekilde sıralanabilir:

➤ İbn Batta > Etrûşî > 'İclî > Hammâd b. Zeyd > Muallâ b. Ziyâd > Muâviye b. Kurre > Ma'kil b. Yesâr > Hz. Peygamber:

➤ Tirmizî > Kuteybe b. Saîd > Hammâd > Muallâ > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ Âcurrî > Ebû Muhammed el-Buhârî ve Alî b. İshâk > Lüveyn > Hammâd > Muallâ > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ Rûyânî > Bündâr > Silefî > Hişâm > Muallâ > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ İbn Hibbân > Muhammed b. Yahyâ > Ahmed b. Sinân > Yezîd b. Hârûn > Müstelim b. Sa'îd > Mansûr b. Zâzân > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ İbn 'Adî > Muhammed b. Yahyâ > 'Âsım > Hammâd b. Zeyd > Muallâ b. Ziyâd > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

الْعِبَادَةُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَى

➤ Ahmed b. Hanbel > Muzaffer b. Müdrîk > Hammâd > Muallâ > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ Taberânî > Mikdâm b. Dâvûd > Esed b. Mûsâ > 'Adî b. el-Fadl > Muallâ > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

¹⁶ (الْعَمَلُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَى); (الْعَمَلُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَى); (الْعَمَلُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَى).

¹⁷ (الْعَمَلُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَى).

¹⁸ (الْعِبَادَةُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَى).

➤ Dâni > Halef el-Mukrî > Ebû 'Amr es-Semerkindî > Ebû Ümeyye et-Tarsûsî > Medâinî > Müstelim b. Sa'îd > Mansûr b. Zâzân > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ Dâni > Ferâizî > Muhammed b. Abdillâh > Bezzâz > Belhî > Alî b. Ma'bed > Yahyâ b. 'Ukbe > Muhammed b. Cühâde > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ Taberânî > Ahmed b. Rişdîn > Ebû Yûsuf el-Cîzî > Yahyâ b. 'Ukbe > Muhammed b. Cühâde > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

➤ Hatîb el-Bağdâdî > Alî el-Mu'addel > İsmâil es-Saffâr > Abbâs ed-Dûrî > Ebû Ca'fer el-Medâinî > Müstelim b. Sa'îd > Mansûr b. Zâzân > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

الْعَمَلُ فِي الْهَجْرَةِ إِلَيَّ

➤ Dâni > Abdurrahmân b. Osmân > Ahmed b. Sâbit > Sa'îd b. Osmân > Nasr b. Merzûk > Alî b. Ma'bed > Yahyâ b. 'Ukbe > Muhammed b. Cühâde > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

الْعَمَلُ فِي الْهَجْرِ كَالْهَجْرَةِ مَعِي

➤ Taberânî > Muhammed el-'Askerî > Rebî' b. Süleymân > Eyyûb b. Süveyd > Furât b. Selmân > A'meş > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

الْعَمَلُ فِي الْهَجْرِ وَالْفِتْنَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَيَّ

➤ İbn 'Adî > Muhammed b. Ahmed > Ebû 'Umeyr > Eyyûb b. Süveyd > Furât b. Selmân er-Rakkî > A'meş > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

الْعِبَادَةُ فِي الْهَجْرِ وَالْفِتْنَةِ كَالْهَجْرَةِ مَعِي

➤ Buhârî > İbrâhîm b. el-Hâris > Yahyâ b. Ebî Bûkeyr > Züheyr b. Muhammed > 'Amr b. 'Ubeydillâh el-Basrî > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

الْعِبَادَةُ فِي الْهَجْرِ، مِثْلُ هَجْرَةِ مَعِي، أَوْ إِلَيَّ

➤ Taberânî > Ebû Ya'lâ Muhammed > İshâk b. İbrâhîm b. Şâzân > Sa'd b. es-Salt > A'meş > Muâviye > Ma'kil > Hz. Peygamber:

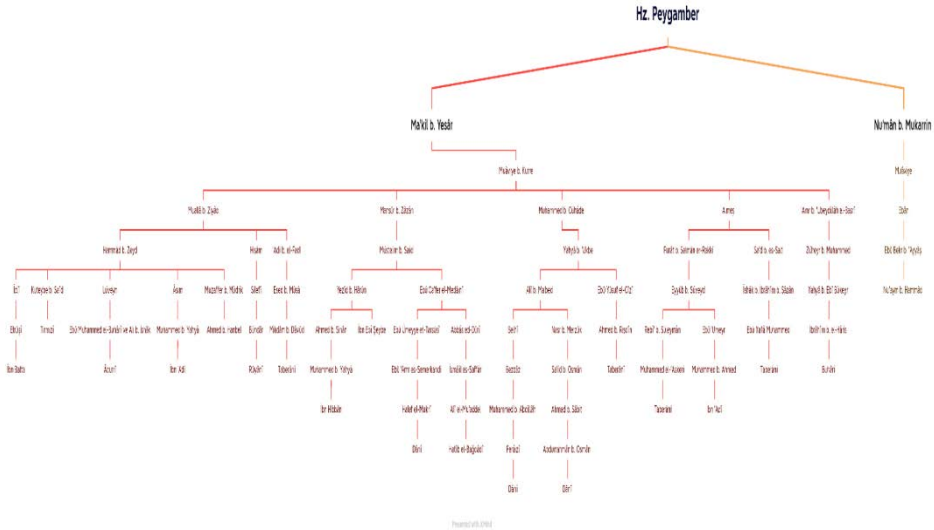
عِبَادَةُ فِي الْهَجْرِ - أَوْ الْفِتْنَةِ - كَالْهَجْرَةِ إِلَيَّ

➤ Nu’aym b. Hammâd > Ebû Bekr b. ‘Ayyâş > Ebân > Muâviye > Nu’mân b. Mukarrin > Hz. Peygamber:

الْعِبَادَةُ فِي الْهَجْرَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَيَّ

➤ İbn Ebî Şeybe > Yezîd b. Hârûn > Müstelim b. Sa’îd > Mansûr b. Zâzân > Muâviye > Ma’kil > Hz. Peygamber:

الْعِبَادَةُ فِي الْفِتْنَةِ كَالْهَجْرَةِ إِلَيَّ

C. Sihat Durumu

Tirmizî (ö. 279/892) rivayetin sadece Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) > Mu’allâ b. Ziyâd (ö. [?]) kanalıyla bilindiğini ifade ederek (Tirmizî, 1416, 4: 65-66) *sahih ğarîb* hükmünü vermiştir.¹⁹ İbn ‘Adî, hadisin pek çok senesinde adı geçen Mu’allâ b. Ziyâd’ın rivayetlerinde bir beis görmediğini belirtmiştir (İbn ‘Adî, 1418, 7: 137). İbn Ma’in (ö. 233/848) onun hakkında *lâ yûktebû hadîsühû* dese de İbn ‘Adî *lâ be’se bihî* ifadesini kullanmıştır (İbn ‘Adî, 1418, 8: 97-98).

¹⁹ Tüveycirî, Saîd Havvâ ve Muhammed Emîn el-Hererî Tirmizî’nin *hasen ğarîb* dediğini ifade etmiştir. Fakat biz rivayetle alakalı Tirmizî’ye ait böyle bir değerlendirme tespit edemedik. Bkz. (Tüveycirî, 1414, 1: 94; Saîd Havvâ, 1412, 1: 537 [Dipnot]; Hererî, 1439, 24: 71). Aksine Tirmizî bizzat kendi eserinde *sahih ğarîb* ifadesini kullanmıştır. Bkz. (Tirmizî, 1416, 4: 65).

İbn 'Adî (ö. 365/976) *وَالْفِتْنَةُ كَهَجْرَةٍ مَعِي فِي الْهَرَجِ وَالْعِبَادَةُ فِي الْهَرَجِ* rivayetinin isnadında bulunan Furât b. Selmân er-Rakkî (ö. [?]) hakkında mütekaddimûndan hiç kimsenin zayıf dediğini işitmediğini söylemiştir. Ayrıca onun hakkında *lâ be'se bihî* tabirini kullanmış ve hiçbir rivayetinde münker bir hadis görmediğini belirtmiştir (İbn 'Adî, 1418, 7: 137). Taberânî (ö. 360/971), Furât b. Selmân'dan sadece Eyyûb'un rivayet ettiğini; A'meş'ten de sadece Furât ve Sa'd b. es-Salt'ın rivayette bulunduğunu (Taberânî, 1405, 2: 144); ayrıca bu hadisi Muhammed b. Cühâde'den sadece Yahyâ b. 'Ukbe'nin naklettiğini ifade etmiştir (Taberânî, t.y, 1: 97). Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Mansur b. Zâzân tarikinin *garîb* olduğunu, Müstelim b. Saîd'in ise *teferrüd* ettiğini belirtmiştir (Ebû Nuaym, 1394, 3: 62). İbnü'l-Kayserânî de (ö. 507/1113) Mu'allâ b. Ziyâd hakkında *leyse bi-şey* demiştir (İbnü'l-Kayserânî, 1416, 3: 1606). Beğavî (ö. 516/1122) (Beğavî, 1403, 15: 24), Elbânî (1914-1999) (Elbânî, 1424, 8: 362; 1421, 3: 233) ve Ziyâurrahmân el-A'zamî (1943-2020) (Ziyâurrahmân, 1437, 12: 271) hadisin *sahih* olduğunu ifade etmişlerdir. Muhammed Emîn el-Hererî (1930-2019) rivayetin isnad, mütâbî ve şevâhidleri sebebiyle *sahih* olduğunu söylemiştir²⁰ (Hererî, 1439, 24: 71). Şu'ayb el-Arnaût (1928-2016) ve Âdil Mürşid ise isnadının *sahih*, ricâlinin de *sika* olduğunu belirtmiştir (Ahmed b. Hanbel, 1421, 33: 415, 2. Dipnot; İbn Mâce, 1430, 5: 124, 3. Dipnot). Haldûn el-Ahdeb, Hatîb'in (ö. 463/1071) isnadının Mu'allâ b. Ziyâd sebebiyle *hasen* olduğunu ifade etmiştir (Ahdeb, 1417, 1: 534). Sonuç olarak rivayetin tüm tariklerinin *merfu* olduğu ve sıhhat açısından bir problem barındırmadığı değerlendirilmesinde bulunulabilir.

D. Rivayetin Şerhlerdeki Durumu

Rivayet, şerhlerde genellikle birbirine yakın manaları ifade edecek şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Burada rivayetin geçtiği şerhler sırayla verilecektir. Tahâvî'ye (ö. 321/933) göre "*hercin olduğu bir ortamda ibadetle meşgul olmak ve karışıklığın meydana getirdiği durumlardan uzak durmak kişiye büyük sevap kazandırır.*" (Tahâvî, 1415, 15: 250). Ebû 'Amr ed-Dânî'ye (ö. 444/1053) göre "*fitne zamanı, Allah'a ibadet edenle şeytanın yolundan giden apaçık ortaya çıkar.*" (Dânî, 1416, 1: 235). ed-Dânî bu yorumuyla *herc* veya

²⁰ Şerhin adı bir çalışmada "*el-Müretteb zevî'l-hicâ ve'l-hâce 'alâ Süneni İbn Mâce*" şeklinde hatalı kaydedilmiştir. Bkz. (Kumaş, 2019, 191.)

*fitne*ye karışanları şeytana uyanlar olarak tasvir ederek böyle bir ortamda insanların birbirlerinden kesin çizgilerle ayrışacaklarını belirtmektedir. İbnü'l-'Arabî'ye (ö. 543/1148) göre rivayetin hicret ile örneklendirilmesinin sebebi şudur: “Muhacirler ilk dönemlerde küfür diyarından iman diyarına kaçmışlardı. Benzer şekilde *fitne* ortaya çıktığı zaman insanlar dini ve imanı için *fitne*den ibadete kaçarlar. İşte bu durum hicretin başka bir çeşididir.” (İbnü'l-'Arabî, 1424, 2: 441). Kâdı İyâz'a (ö. 544/1149) göre “*hercden* maksat *fitnenin* kızgınlaşması ve insanların işlerinin karışmasıdır. Rivayette belirtilen *herce* bir vakit tayin etmek mümkün değildir ve bunun her zaman meydana gelme ihtimali vardır. Kullara düşen, bu durumda Allah'a ibadet için kendilerini *herc* ve *fitne* ortamından izole etmek ve bunun faziletinin farkında olmaktır.” (Kâdı İyâz, 1419, 8: 509). Kâdı İyâz kendisinden öncekilerden farklı bir yaklaşımla *herc* için herhangi bir vakit tayininde bulunulamayacağını ifade etmektedir. Buradan sanki onun bu rivayeti kendi döneminin şartlarına uygun olarak yorumlamaya çalıştığı hissedilmektedir. Nitekim o, *hercin* her zaman meydana gelebileceğini, yaşadığı dönemde de bunun mümkün olabileceğini söylemiştir. İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre “*herc*; savaş ve kargaşadır. *Fitne* yayıldığında kalpler onunla meşgul olur. İşte o zaman insan Allah'a ibadet ederse bu, onun Allah'a olan iştiyakını gösterir.” (İbnü'l-Cevzî, t.y, 2: 42). İbnü'l-Cevzî rivayeti hicretten bağımsız olarak yorumlamaya çalışmıştır. Ebu'l-Abbâs el-Kurtubî'ye (ö. 656/1258) göre “*fitne* zamanlarında çoğu insanın dine olan hissiyatı ve hassasiyeti azalır, kulluk görevlerine ve ibadetlere gösterilen özen zayıflar. Bu yüzden böyle zamanlarda ibadetin değeri artar.” (Kurtubî, 1417, 7: 244-245). Zira zor zamanlarda zor olanı başarmak her zaman kıymetli şeylerden olmuştur. Görüldüğü gibi el-Kurtubî de aynı şekilde rivayet hakkında hicretten bağımsız bir tevil yoluna gitmiştir. Ebû Abdillâh el-Kurtubî'ye (ö. 671/1273) göre “*fitnenin* çoğalması, sıkıntıların artması, insanların nefis, mal ve çocukları hakkında endişelenmeleri sonucu insanların çoğunun dine karşı özen ve hassasiyetleri azalır. İşte böyle zamanlarda ibadetin önemi ve sevabı artar.” (Kurtubî, 1425, 1142-1143; Irâkî, t.y, 3: 260; İbn Hacer, 1379, 13: 75). el-Kurtubî *herc* ve *fitne* kavramına farklı bir noktadan yaklaşmıştır. Ona göre nefis, mal ve çocuklar da insanlar için imtihan vesilesidir. Yani sadece iç karışıklık yönünden meseleye bakmak hatalıdır. Onun bu yorumu kendi dönemine uygun güncel bir şerh kabul edilebilir. Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre “*fitne* ortamında ibadetlerin sevabının fazla olmasının sebebi insanların çoğu-

nun bu hususta gaflete dalması ve *fitne* olaylarıyla meşgul olmasıdır. Bu işlerle meşgul olmayanların sayısı ise çok azdır.” (Nevevî, 1392, 18: 88-89; Mübârekpûrî, t.y, 6: 369). Nevevî'nin yorumu genelde öncelerden farklı olmamakla birlikte duruma nicelik açısından bakarak *fitne* zamanı ibadete yönelenlerin çok az olduğunu ifade etmesi dikkat çekmektedir. Muzhirî'ye (ö. 727/1327) göre “*fitne* zamanlarında ibadete sarılmanın, insanlarla ilişkiyi kesme ve onlardan uzaklaşmanın sevabı, Hz. Peygamber'le hicret²¹ eden muhâcirlerin sevabı gibidir (Muzhirî, 1433, 5: 356; İbn Melek et-Tirelî, 1433, 5: 494). Çünkü muhâcir, dini ile kendisi arasına engel koyanlara karşı Hz. Peygamber'e sığınarak böyle bir tavır sergilemişti. Aynı şekilde *fitne* zamanları ibadetten mahrum bırakılan kişi de, Allah'a ibadet etmek için insanlardan ve *fitne* ortamından uzaklaşarak tavrını ortaya koyar. Bu durumdaki kişi, böylece Rabb'ine yönelerek hicret sevabını elde eder.” (Kurtubî, 1417, 7: 309; Übbî-Senûsî, 1328, 7: 283; Mukaddem, 1429, 118-119). İbn Receb el-Hanbelî'ye (ö. 795/1393) göre “insanlar *fitne* zamanlarında hevalarına daha çok uyarlar ve dinî hassasiyetten uzaklaşırlar. Onların bu hali cahiliye dönemindeki insanların haline benzemektedir. Böyle bir ortamda insanlardan bazıları dinine daha sıkı sarılıp, Rabb'ine ibadet ederek onun rızasını isterse, onların bu durumu cahiliye ehlinin arasından mümin olarak Hz. Peygamber'e hicret eden kişinin hali gibidir.” (İbn Receb, 1424, 132). Görüldüğü gibi İbn Receb teşbih sanatını kullanarak *fitne* zamanı hevalarına uyup dinden uzaklaşanların halini cahiliye insanlarına benzetmektedir. Ebû Muhammed el-Feyyûmî'ye (ö. 870/1466) göre “*herc*; ihtilaf ve *fiten* demektir. Bazı hadislerde katl olarak da açıklanmıştır. Çünkü *fitne* ve ihtilaflar, katlin sebebidir. Yani müsebbib, sebebin yerine ikame edilmiştir.” (Feyyûmî, 1439, 12: 514-515; Tüveycirî, 1414, 1: 94).²² el-Feyyûmî rivayet hakkında yeni bir yorum getirmemiş ve meseleye sadece belâgat açısından bakmıştır.

Alî el-Kârî'ye (ö. 1014/1605) göre rivayetteki “ibadet kelimesinin anlamı, istikamet üzere ve devamlı bir şekilde yapılan ibadetin sevabıdır. *Herc* ise müslümanlar arasında ortaya çıkan savaş dönemidir. Kimin hicreti Allah ve

²¹ Hicretin konumuna ve faziletine dair çok sayıda ayet ve hadis bulunmaktadır. Bkz. Kur'ân-ı Kerim 2: 218; 4: 100; 9: 100; Buḥârî, 1414, 5: 2343, No: 6012; Müslim, 1374, 3: 1250, No: 1628.

²² Elbânî, Ebû Muhammed el-Feyyûmî'nin ifadelerini birebir eserine almış fakat kaynağa herhangi bir atf yapmamıştır. Bkz. Elbânî, *Şaḥîḥu't-Terğîb ve't-terhîb*, 3/233.

Resûlü'ne yönelikse onun hicreti Allah ve Resûlü'nedir. *Herc* zamanı, halkın içinde Allah'ı zikredenler, muhacirler içinde sabredenler gibidir." (Ali el-Kârî, 1422, 8: 3387). el-Kârî *herc* zamanındaki ibadete farklı bir anlam yüklemiştir. Ona göre bu ibadetin hicret sevabına ulaşabilmesi için devamlı yapılması şarttır. Münâvî'ye (ö. 1031/1622) göre "*herc*, işlerin karıştığı zamandır". "كهجرة إلى" ifadesinin anlamı ise sevabın fazlalığıdır. Şöyle de denilmiştir: Muhacirler başlangıçta herkesin hicrete imkân bulamaması sebebiyle az sayıdaldı. Aynı şekilde *herc* zamanı ibadet eden kişiler de az sayıdadır." (Münâvî, 1356, 4: 373; San'ânî, 1432, 7: 369; Vellevî, 1426, 45: 5). Münâvî muhacirlerin ve *herc* zamanı ibadet edenlerin azlığını esas alarak kıyas yoluyla meseleye yaklaşmıştır. Dihlevî'ye (ö. 1052/1642) göre "ibadet sevabının hicret sevabı gibi olması, o an meydana gelen bir engelin bulunması sebebiyledir. Engeli aşmanın tek çaresi de bulunulan bölgeden ayrılmak, insanlardan ve toplumdan uzaklaşmaktır." (Dihlevî, 1435, 8: 603). Sindî'ye (ö. 1138/1726) göre "*herc*; katl ve kullar arasında inatlaşmanın ve çekişmenin ortaya çıkmasıdır. Bundan maksat, kullar arasında fesadın ve katlin ortaya çıktığı günler geldiği zaman Hz. Peygamber'e hicret etmek gibi salih amellerle meşgul olmaktır. Nitekim her ikisinin de varacağı son nokta, küfür ve isyanın zuhur ettiği zamanlarda Allah'a sığınmaktır." (Ahmed b. Hanbel, 1421, 33: 416, Dipnot; Sindî, t.y, 2: 477). Sindî meseleyi ibadet yerine amel kavramıyla ele almıştır. Ona göre *herc* zamanında yapılan salih amellerin değeri Hz. Peygamber'e hicret etme mesabesinde.

Muhammed Fuâd Abdülbâkî'ye (1882-1968) göre "*herc*den maksat insanların işlerinin karışmasıdır. Böyle bir ortamda ibadet etmenin faziletinin çok olmasının sebebi insanların çoğunun *herc* zamanı bu hususta gaflete dalmaları ve ibadet dışı işlerle meşgul olmalarıdır." (Müslim, 1374, 4: 2268, Dipnot). Modern döneme yaklaşılmasına rağmen Muhammed Fuâd'ın yorumu klasik kaynaklardaki yorumların tekrarı mahiyetindedir ve rivayete güncel bir bakış açısı da getirmemiştir. Mukbil el-Vâdî'î'ye (ö. 2001) göre "*fitne* zamanında ibadete yönelmenin Hz. Peygamber'e hicret etmek gibi sevabı vardır. Fakat bu, Mus'ab b. 'Umeyr (ö. 3/625) ve İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) kazandığı sevap kadar değildir. Nitekim benzeyenin, kendisine benzetilen gibi olması şart değildir. Her halükarda *fitne* zamanları ibadete yönelen kişiye, muhacir sahabiler kadar olmasa da büyük bir sevap vardır." (Vâdî'î, 1423, 279). el-Vâdî'î genel olarak klasik şerhlerle aynı kanaati paylaşmasına rağmen verdiği

örnekle rivayeti daha anlaşılır hale getirmiştir. Ayrıca o, teşbih kuralını zikredererek kanaatini delillendirmiştir. Mahmûd el-Haznedâr'a (1952-2001) göre "kimin etrafını *fitne*ler sararsa ve o, bundan kurtuluş yolu da bulamazsa ibadetleriyle *fitne*den uzaklaşmalıdır. Nitekim bir rivayette geçtiği üzere²³, *fitne*ler ortaya çıkmadan ondan korunmak için salih amel işlemek tavsiye edilir." (Haznedâr, 1417, 377). el-Haznedâr rivayetin yorumuna katkıda bulunmak amacıyla farklı hadislerden delil getirmiştir. Mübârekpûrî'ye (1942-2006) göre "*hercden* maksat işlerin karışması, insanların doğru yolu kaybetmesi ve dünyaya dalmasıdır. Hicret ise evini ve vatanını Allah için terk etmektir. İşte *herc* zamanı ibadet etmek de aynı şekilde Allah için dünya işlerini terk etmek demektir." (Mübârekpûrî, 1420, 4: 386, 130. Dipnot). Abdülaziz er-Râcihi'ye (1941-...) göre "ahir zamanda dine sarılmak, ilk müslümanların dinlerine sarılması gibidir. *Herc* zamanının en iyi göstergelerinden biri, insanların dünya ile meşgul olması ve ibadetlerini azaltmasıdır." (Râcihi, 1439, 8: 362). Lâşîn'e (1920-2009) göre "ibadet edenlerin böylesine azaldığı bir ortamda yapılan ibadetin sevabı, diğer zamanlara göre daha fazladır." (Lâşîn, 1423, 10: 556; Şerh hakkında mukayeseli bir çalışma için bkz. Yazıcı-Öğütçü, 2019, 31-51). Süleymân el-'Avde'ye (1955-...) göre "ibadet etmenin genel olarak mertebesi ve sevabı büyüktür. Fakat özel olarak *fitne* zamanı ibadet etmenin kendine has bir derecesi ve sevabı vardır." ('Avde, 1434, 2: 185). *Fitne* zamanı kîlü kâl ile meşgul olan, salih amel işlemeyen, insanları iyilik ve güzelliğe çağırmayan kişilerle; Rabb'ine ibadet eden, insanların ıslahı için çabalayan ve *fitne*nin sona ermesi için uğraşan kişiler arasında önemli fark vardır ('Avde, 1434, 8: 55). *Herc* zamanında hicret sevabı verilen ibadetlerin içine namaz, oruç, zekât, hac, umre, zikir, Kur'ân tilaveti gibi her ibadet dâhildir (Heyet, 2021, 2: 10). Gaflet zamanlarında salih amel işlemek nefse çok ağır geldiği için bu zamanlarda yapılan ameller daha faziletlidir (Müneccid, 2009, 13: 4). İnsanların çoğunun, *fitne* zamanı akılları başlarından gider. Böylece takvadan yüz çevirirler ve ibadet dairesinden çıkarlar. Bu *fitne* ortamı onları ibadetten uzaklaştırır ve kendi menfaatleriyle meşgul hale getirir. *Fitne*, dine yönelik olduğu zaman bundan kurtuluşun yolu imanı kuvvetli tutmak ve Allah'a ibadet etmek için Hz. Peygamber zamanında ona ve İslâm yurduna hicretti. Fakat Hz. Peygamber'in vefatından sonraki *fitne*lerden kurtulmanın tek yolu ibadete, itaate yö-

²³ بادروا بالأعمال فتناً (Müslim, 1374, 1: 110, No: 186 [118]).

nelmek ve bunları artırmaktır. İşte bu, günahlardan itaate, *fitnel*erden sebâta, her türlü kötülükten her türlü iyiliğe hicret etmektir. Nitekim *fitne* zamanı secde etmek, dünya ve içindeki her şeye bedeldir (Bâdahdah, t.y, 15: 6, 179. Ders).

E. "Herc" Kavramına Farklı Yaklaşımlar

"Şüphesiz günümüzde insanların etrafını mal, kadın, katl, şehvet gibi *fitne*ler sarmıştır. Fakat katl ve *herc fitnesine* gelince burada yapılması gereken Kur'ân'a ve Sünnet'e sınıksız sarılmak, Allah'ın sağlam ipine tutunmak, Müslüman veli kulların çevresinde bulunmak ve oradan ayrılmamaktır." (Islamweb, t.y, 3: 5, 6. Ders). Görüldüğü gibi güncel bir sohbette mal, kadın, şehvet gibi unsurların da *fitne*ler arasında sayıldığı belirtilmektedir. Buna göre rivayeti sadece *herc* yani iç savaş bağlamında yorumlamak hatalıdır. Bunun içine her türlü menfi durum girebilir. Rivayette anlatılmak istenen, insanın böylesi durumlarda Allah'a yönelmesi ve ilgili ortamdan uzaklaşmasıdır.

Rivayeti güncel olarak yorumlayanlardan biri de Yûsuf Ebram'dır.²⁴ O, kendisine Batı ülkelerindeki okullarda eğitim görürken harama karşı gözleri kapama (ğaddu'l-basar) durumu ile ilgili soru soran bir öğrenciye şöyle cevap vermiştir: "Kendine sınıfta harama düşme ihtimalinin en az olduğu bir yer seç, sürekli ve sadece tahtaya bak. (...) Zira Allah gözleri kapamayı emretmemiştir. Bilesin ki *fitne* ve mihnenin ortasında kalıp da münkerâta karşı direndiğin müddetçe Allah da bu sabrının karşılığında sana büyük bir sevap verir. Nitekim Hz. Peygamber de 'Herc zamanı ibadet etmek bana hicret etmek gibidir' buyurmuştur." (Heyet, 2021, 14: 126). Görüldüğü gibi burada rivayet güncel hayat esas alınarak tevil edilmiştir. Geçmişe oranla günümüzde bu tür durumların arttığı düşünülürse, rivayetin bu şekilde yorumlanmasının isabetli olduğu ifade edilebilir. Rivayetin güncel yorumuna dair farklı bir örnek olarak, Muhammed Sâlih el-Müneccid'e insanların *herci* zamanında ibadet etmenin hükmü sorulmuş, bu *herce* örnek olarak da miladi yılbaşı kutlamaları verilmiştir (Müneccid, 2009, 1: 979). Görüldüğü gibi *herc* kavramının kapsamına yılbaşı kutlamaları dâhil edilmiştir. Rivayetin güncel yorumlarının da bulunması günümüz insanı açısından önem taşımaktadır. Buna rağmen rivayetin güncel esas alınarak yorumlanmadığı yakın dönem bazı şerhler de bu-

²⁴ İsviçre Zürih İslam Merkezi Müdürü ve Avrupa Fetva Konseyi Üyesi

lunmaktadır (Bkz. Hererî, 1430, 26: 304-312; Şerh hakkında mukayeseli bir çalışma için bkz. Yazıcı-Öğütçü, 2019, 31-51; Şârih hakkında bir vefeyât çalışması için bkz. Kumaş, 2019, 189-192).

F. Değerlendirme ve Sonuç

Rivayet, *herc* zamanında ibadet etmenin önemini vurgulamaktan ziyade bu ibadetin sevabının hicret sevabına eşit tutulması yönüyle dikkat çekmektedir. Nitekim sahabenin Mekke'den Medine'ye hicreti, fazilet ve sevap yönüyle çok üstün bir seviyededir. Rivayet Müslümanların iç savaş (*herc*) yaşamaları halinde yapılan ibadetin faziletine dairdir. Böyle bir ortamda kişinin kendisini ibadete vermesi, bir bakıma uzlete çekilip toplumdan ayrışması, Müslüman kardeşinin kanını dökmemesi veya dökülmesine aracı olmaması içindir. Çünkü insan iç savaş ve isyan ortamında herkes gibi ne yaptığını bilemez haldedir. Toplumsal hareketlilik çığırından çıktığı zaman her bir fert aklı yerine duygularını devreye sokar, bunun sonucunda düşünmeye fırsat kalmadan toplumda kan dökmeye varan eylemler meydana gelir.

Rivayetlerde ibadetin yanı sıra amel kavramı da geçmektedir. Aslında ikisi de amaç bakımından aynı kapıya çıkmaktadır. Çünkü amaç *herc* ortamından uzak durmaktır. Aynı şekilde *herc* yerine *fitne* kavramı da rivayetlerde yer almaktadır. Genel olarak bakıldığında bu lafız farklılıklarının manayı etkilemediği görülmektedir. Dolayısıyla buradan hareketle râvilerin, mevzubahis hadisin mana ile rivayeti hususunda başarılı oldukları söylenebilir.

Şerhlere bakıldığı zaman rivayete dair yorumların sürekli tekrarlandığı görülmektedir. Özellikle klasik şerh literatüründe rivayetin dönemsel yorumuna rastlanmamaktadır. Aksine sürekli olarak önceki şerhlerden alıntılar göze çarpmaktadır. Bu alıntılar ya öncekinin bir tekrarı ya da ifadenin farklı kelimelerle yeniden kurulmasından ibarettir. Yakın döneme doğru gelindiğinde rivayet hakkında farklı yorumların yapıldığına şahit olunmaktadır. Klasik şerhlerden alıntılara güncel şerhlerde de denk gelmek mümkün olsa da yaşanan dönemin sosyo-kültürel yapısını dikkate alarak rivayeti tevil eden şarihler de bulunmaktadır.

Rivayet hakkında genel olarak şöyle bir yorum yapılabilir: Hz. Peygamber *herc* zamanında yapılan ibadeti, kendisine hicret etmeye benzetmekle ikisinin de aynı değerde olduğunu kastetmemiştir. Zira o bir teşbih yapmıştır ve

teşbih sanatında *müşebbeh*, *müşebbehün bih* ile birebir aynı olmak zorunda değildir. Bunun yanı sıra *herc* veya *fitne* ifadeleriyle neyin kastedildiğini anlamak gerekmektedir. Kanaatimizce bu kavramlarla insanları ibadetten, salih amelden ve her türlü müspet işten alıkoyan durumlar kastedilmektedir. İnsanlar böyle durumlarda çoğunluğun aksine bir tavır sergilerse Allah katında ayrı bir kıymeti olur ve karşılığında sevap kazanır. Sonuç olarak bu rivayetin *fiten* kapsamında değerlendirilip değerlendirilmemesi hakkında bir soru işareti konulabilir. Bunun yanı sıra musanniflerin ilgili rivayete *Kitâbü'l-Fiten* başlığı altında yer vermelerinin isabetli olup olmaması hususu da ayrıca düşünülmelidir. Zira herhangi bir rivayette *herc*, *fitne/fiten* veya *melâhim* kelimelerinin geçmesinin, onun konusunun mutlak olarak *fiten* kapsamında yer aldığına delaleti tartışılmalıdır. Çünkü bu kavramların *teşbih* sanatı için kullanılması muhtemeldir. Dolayısıyla *fiten* rivayetlerini ele alırken bu hususa dikkat etmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Abd b. Humejd. (1423). *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humejd*. thk. Mustafa el-'Adevî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Belensiye.
- Âcurrî, M. (1420). *eş-Şerî'a*. thk. Abdullah b. Ömer b. Süleymân ed-Demicî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 2. Basım.
- Affân b. Müslim. (1424). *Ehâdîsü Affân b. Müslim (Ehâdîsü's-şüyuhi'l-kibâr içinde)*. thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Agitoğlu, N. (2015). *Hadis ve Bağlam*. İstanbul: Kitâbî.
- Ahdeb, H. (1417). *Zevâidü Târîhi Bağdâd 'ale'l-Kütübi's-sitte*. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem.
- Ahmed b. Hanbel. (1421). *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle.
- Ahmed b. Hanbel. (1420). *ez-Zühd*. thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Alî b. Ömer Bâdahdah. (t.y). "Dürûs li'ş-Şeyh Alî b. Ömer Bâdahdah (Ses Kaydı)". <http://www.islamweb.net>.

- Alî el-Kârî. (1422). *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhü Mişkâti'l-Meşâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- 'Avde, S. (1434). *Şü'â' mine'l-mihrâb*. 12 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2. Basım.
- A'zamî, Z. (1437). *el-Câmi'u'l-kâmil fi'l-hadîsi's-sahîhi's-şâmil*. 12 Cilt. Riyâd: Dâru's-Selâm.
- Beğavî, A. (1408). *Cüz' fihi 33 hadîs min hadîsi Ebi'l-Kâsım el-Beğavî*. thk. Muhammed Yâsîn Muhammed İdrîs. Suudi Arabistan: Mektebetü İbni'l-Cevzî.
- Buğârî, M. (1440). *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî. 12 Cilt. Riyâd: en-Nâşirü'l-Mütemeyyize.
- Buğârî, M. (1414). *Şahîh-i Buğârî*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Yemâme, 5. Basım.
- Cook, M. (2021). "Fiten ve Hadislerin Tarihlendirilmesi". Trc. Ayşegül Toprak - Büşra Çetin. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19, 366-398.
- Çakın, K. (t.y). "Fiten Rivayetlerinin Tabiatı". *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*. ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. Ankara: Berikan Yayınevi. 251-270.
- Çakın, K. (2018). "Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10, 1-29.
- Çelebi, İ. (1993-1994). "İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnançları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12, 151-196.
- Coşkun, S. (2019). *Hadise Bütüncül Bakış: Tespit-Anlama-Anlatma Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İFAV.
- Dânî, O. (1416). *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve ğavâilihâ ve's-Sâat ve eşrâtilhâ*. thk. Rızâullâh b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî. 6 Cilt. Riyâd: Dâru'l-'Âsime.
- Dihlevî, A. (1435). *Lema 'âtü't-tenkîh fi şerhi Mişkâti'l-Meşâbih*. thk. Takiyyüddîn en-Nedvî. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir.

- Ebû Avâne el-İsferâyîni, Y. (1435). *el-Müsnedü's-şahîhi'l-muhrec 'alâ Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. thk. Heyet. 24 Cilt. Suudi Arabistan: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, A. (1394). *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Dâru's-Sa'âde.
- Ebû Tâhir el-Muhallis, M. (1429). *el-Muhallisiyyât*. thk. Nebîl Sa'düddîn Cirâr. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye.
- Elbânî, M. N. (1424). *et-Ta'likâtü'l-hisân 'alâ Sahîhi İbn Hibbân ve temyîzü sakîmihî min sahîhî ve şâzzihî min mahfûzihî*. 12 Cilt. Cidde: Dâru Bâvezîr.
- Elbânî, M. N. (1421). *Şahîhu't-Tergîb ve't-terhîb*. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1421.
- Emîr es-Sar'ânî, İ. (1432). *et-Tenvîr şerhu Câmi 'i's-şagîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâri's-Selâm.
- Ferrâ' el-Begavî, H. (1403). *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Züheyr Şâviş. 15 Cilt. Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım.
- Feyyûmî, H. (1439). *Fethü'l-garîbi'l-mücîb 'ale't-Tergîb ve't-terhîb*. thk. Muhammed İshâk Muhammed Âl İbrâhîm. 15 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâri's-Selâm.
- Hatîb el-Bağdâdî, A. (1422). *Târîhu Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Havvâ, S. (1412). *el-Esâs fi's-sünne ve fıkhihâ*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 2. Basım.
- Haznedâr, M. (1417). *Hâzihî ahlâkunâ hîne nekûnu mü'minîne hakkân*. Riyâd: Dâru Tayyibe, 2. Basım.
- Hererî, M. E. (1430). *el-Kevebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavki'n-Necât.
- Hererî, M. E. (1439). *Mürşidü zevi'l-hicâ ve'l-hâce 'alâ Süneni İbn Mâce*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc.
- Heyet. (2021). "Fetâvâ ve İstişârât Mevki'i'l-İslâmî'l-Yevm". *Mevki'ü'l-İslâmî'l-Yevm*, 24 Aralık. <http://www.islamtoday.net>

- Irâkî, A. Z. (t.y). *Tarhu't-teşrîb fî şerhi't-Takrîb*. 8 Cilt. et-Tab'atü'l-Mısriyyeti'l-Kadîme - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî - Müessesetu't-Târîhi'l-'Arabî - Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- İbn 'Adî, A. (1418). *el-Kâmil fî du'afâ'î'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. Beyrût: el-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Batta, U. (1415). *el-İbâne 'an şer'ati'l-fırakî'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakî'l-mezmûme*. thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'r-Ra'ye.
- İbn Ebî Şeybe, A. (1409). *el-Muşannef fî'l-ehâdis ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Lübnân - Riyâd: Dâru't-Tâc - Mektebetü'r-Rüşd.
- İbn Hacer el-Askalânî, A. (1379). *Fethü'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife,
- İbn Hibbân, M. (1433). *et-Tekâsîm ve'l-envâ'*. thk. M. Ali Sönmez - Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm.
- İbn Kâni', A. (1417). *Mu'cemü's-şahâbe*. thk. Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî. 3 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye.
- İbn Mâce, M. (1430). *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbn Melek et-Tirelî, M. (1433). *Şerhi Meşâbîhi's-sünne*. thk. Heyet. 6 Cilt. İdâretü's-Sekâfeti'l-İslâmiyye.
- İbn Receb, A. (1424). *Letâ'ifü'l-ma'ârif fî mâ li-mevâsimi'l-'âm mine'l-vezâ'if*. Lübnan: Dâru İbn Hazm.
- İbnü'l-'Arabî, M. (1424). *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 3. Basım.
- İbnü'l-Cevzî, A. (t.y). *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Şahîhayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan.
- İbnü'l-Kayserânî, M. (1416). *Zahîretü'l-huffâz*. thk. Abdurrahmân el-Feryevâî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru's-Selef.
- İbnü'l-Münâdî, A. (1418). *el-Melâhim*. thk. Abdülkerîm el-'Ukaylî. Dâru's-Sıra.

- Kâdî İyâz, İ. (1419). *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmâîl. 8 Cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ.
- Kumaş, A. (2019). "Muhammed Emîn el-Hererî (1348-1441/1930-2019)". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (31 Aralık), 189-192.
- Kurtubî, M. (1425). *et-Tezkire fî ahvâli'l-meotâ ve'l-âhire*. thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc.
- Kurtubî, A. (1417). *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîşi kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddîn Dîb Müstû vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Kelimi't-Tayyib.
- Lâşîn, M. Ş. (1423). *Fethü'l-mün'im şerhü Sahîhi Müslim*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'ş-Şürûk.
- Makdisî, Z. (t.y). *el-Müntekâ min Mesmû'âti Mero*.
- Mukaddem, M. (1429). *Besâir fî'l-fiten*. Mısır: ed-Dâru'l-'Âlemiyye, 2. Basım.
- Muzhirî, H. (1433). *el-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbîh*. thk. Heyet. 6 Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir.
- Mübârekpûrî, M. A. (t.y). *Tuhfetü'l-ahvezi bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mübârekpûrî, S. (1420). *Minnetü'l-Mün'im fî şerhi Sahîhi Müslim*. 4 Cilt. Riyâd: Dâru's-Selâm.
- Münâvî, M. A. (1356). *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şagîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ.
- Müneccid, M. S. (2009). "el-Kısmü'l-'Arabî min Mevki'i'l-İslâm, Sûal ve Cevâb", 15 Kasım. <http://www.islamqa.com>.
- Müslim b. el-Haccâc. (1374). *Şahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî.
- Nevevî, M. Y. (1392). *el-Minhâc şerhü Şahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2. Basım.
- Nuaym b. Hammâd. (1412). *Kitâbü'l-Fiten*. thk. Semîr Emîn ez-Züheyri. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü't-Tevhîd.

- Özafşar, M. E. (2017). *Hadisi Yeniden Düşünmek*. Ankara: OTTO, 4. Basım.
- Râcihî, A. (1439). *Tevfikü'r-rabbi'l-mün'im bi-şerhi Sahûhi'l-İmâm Müslim*. 9 Cilt. Merkezü Abdilazîz b. Abdillâh er-Râcihî.
- Râfi'î, A. (1408). *et-Tedvîn fî ahhâri Kazvîn*. thk. Azîzullah el-Utâridî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Rûyânî, M. (1416). *Müsned*. thk. Eymen Alî Ebû Yemânî. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba.
- Sindî, M. (t.y). *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce*. Beyrût: Dâru'l-Cîl.
- Süyûtî, C. (1426). *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Muhtâr İbrahim el-Hâic, Abdülhamîd Muhammed Nidâ, Hasan İsa Abdüzzâhir. 25 Cilt. Kâhire: el-Ezherü'ş-Şerîf, 2. Basım.
- Şecerî, Y. (1422). *Tertîbü'l-Emâli'l-Hamîsiyye*. ed. Muhyiddîn Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Taberânî, S. (t.y). *el-Mu'cemü'l-evsaf*. thk. Târik b. 'Ivazullâh b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm Hüseyinî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn.
- Taberânî, S. (1415). *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 2. Basım.
- Taberânî, S. (1405). *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Mu'cemi's-şagîr li't-Taberânî*. thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr. 2 Cilt. Beyrut - Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî - Dâru Ammâr.
- Tahâvî, A. (1415). *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle.
- Tayâlisî, S. (1419). *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr.
- Tirmizî, M. (1416). *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Tüveycirî, H. (1414). *İthâfî'l-cemâ'a bimâ câ'e fi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâ'a*. 3 Cilt. Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 2. Basım.

- Übbî, M. - Senûsî, M. (1328). *Şahîhu Müslim me'a şerhihî İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim ve şerhühû Mükemmilü İkmâli'l-İkmâl*. 7 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde.
- Ünal, İ. H. (1998). "Hz. Peygamber'in Dilinde Konuşturulan Tarih: 'Yere Batırılacak Ordu' Rivayeti". *İslâmiyât* 1/2, 39-51.
- Vâdi'î, M. (1423). *Tuhfetü'l-mücîb 'alâ es'ileti'l-hâzır ve'l-ğarîb*. Yemen: Dâru'l-Âsâr, 2. Basım.
- Vellvî, M. (1426). *el-Bahru'l-muhîti's-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 45 Cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî.
- Yazıcı, M. - Öğütçü, F. Z. (2019). "Arap Dünyasında Yazılmış Çağdaş Hadis Şerh Çalışmalarına Bir Bakış (Sahîh-i Müslim Şerhleri 'el-Kevkebü'l-Vehhâc' ve 'Fethu'l-Mün'im' Özelinde)". *Universal Journal of Theology (UJTE)* 4/1 (20 Eylül), 31-51.
- "Berikü'l-Mevâ'izi'l-Minberiyye (Ses Kaydı)". (t.y). <http://www.islamweb.net> (20 Mayıs 2022).